



חלק א

מבוא

קובץ השירים 'כוכבים בחוץ' הקנה לשירתו הלירית של אלתרמן מעמד מרכזי בשירה העברית החדשה¹. אולם למרות הרושם העז שעשו השירים, ולמרות רשימות הביקורת הרבות שהוקדשו להם, חלפו למעלה מתריסר שנים לפני שנכתב מאמר ענייני על השירים ועל העולם הרוחני שהם משקפים². תופעה זו איננה מקרית. מאחורי החזות הראשונית של שפע צבעים וצלילים, מסתתר עולם רוחני מורכב, וניסיון להבין עולם זה, לרדת עד שורשו, כרוך בבעיות פירוש קשות. לקושי בהבנת השירים תורמות כמה וכמה תופעות: רוב השירים אינם מאפשרים לקורא לעצב בנקל תבנית עלילתית או תמונתית רצופה, ועל אחת כמה וכמה - רצף הגותי גלוי לעין. התבנית העלילתית או התמונתית, בשירים שבהם היא קיימת, נמסרת בצורה מקוטעת ומרומזת בלבד. במילים אחרות, בחלק ניכר מן השירים מתקשה הקורא לקבוע מהו "נושא השיר" אף במובן הכללי ביותר. המגמה להימנע מעיצוב "נושא", או "מסגרת התייחסות", שניתן לזהותם בנקל, בולטת בשירי האהבה הכלולים בספר. שירים אלה אינם מספרים סיפור, אינם מתייחסים ישירות לאירוע כלשהו מעברם של הגיבורים, אלא מתארים מערכת יחסים מורכבת, אשר ריקעה העלילתי מרומז בלבד. יתר על כן, אופי הדברים המושמעים באוזני הנמענת, והעובדה שהשירים כוללים רק מעט תווי היכר נשיים (אשר ניתן לפרשם פירוש מטפורי) מעלים ספיקות ביחס לזהות הנמענת. בצד הנטייה הטבעית לראות בה אישה אהובה, יש מבקרים הטוענים כי היא "תבל", "מוזה" ועוד. גם מצבו של הדובר בחלק מן השירים אינו ברור, והמבקרים מתווכחים, בין השאר, האם הוא אדם חי או חי-מת. ובכן, בחלק מן השירים אפילו מערך הדמויות אינו מהווה נקודת מוצא עבור הקורא. אלא פועל יוצא של מסקנות פרשניות. מגמה דומה, אם כי מוקשה פחות, נמצא אף בשירי העיר. שלא כשלונסקי, וכמשוררים אחרים בני זמנו ובני חוגו, אשר נקבו בשמות הערים שתיארו, נמנע אלתרמן ממסירת שמות גיאוגרפיים,

¹ על דרך התבססותו של מעמד זה, ועל האתגר שקרא עליו נתן זך, ראה מירון, 'הערות לויכוח על שירי נתן אלרמן' [9].
² מאמרים יסודיים שתיארו אספקטים מרכזיים בקובץ כולו, ולא נגעו באחת מחטיבותיו, או באחד ממרכיביו, היו מאמריהם של אידה צורית [26] ודוד כנעני [18], שהופיעו בשנות החמישים, ומאוחר יותר מאמריהם של דן מירון [9] וברוך קוצויל [28].

או תווי היכר חד משמעיים אחרים. האם שירי העיר מתארים את נופי תל אביב? או אולי לפנינו "נופי נכר", כפי שטענו כמה מן המבקרים?

חלק נכבד מן הקשיים בקביעת נושא השירים קשור לקומפוזיציה של השירים. בקומפוזיציה זו ובמשתמע ממנה עסק יוסף האפרתי במאמרו "לשאלת הקומפוזיציה של השיר הבודד ב'כוכבים בחוץ': "השירים נאחזים אמנם בנוף מוחשי מאוד ומביעים חוויות אנושיות עזות. חוויות של זיקה לטבע או של אהבה לאישה, אך יש בהם שבירה מתמדת של מסגרות נוף קונקרטי או של רגעי חוויה מעוגנים במקום ובזמן מוגדרים ([17] עמ' 215). בהמשך דבריו הוא מונה כמה מן האמצעים המשמשים לשבירת אחדותו הסיטואטיבית של השיר: "קפיצה פתאומית מן הקונקרטי אל המופשט" ו"חיבור של חלקים אחדים שאין ביניהם קשר גלוי במסגרת של שיר אחד, או חיבור של משפטים אחדים, העוסקים כל אחד בעניין אחר, במסגרת של בית אחד בשיר". מגמה דומה מוצא האפרתי גם בלשונם הפיגורטיבית של השירים: "אלתרמן נמנע בעקביות בספר זה מלעצב תמונה שלמה אפילו במישור הפיגורטיבי. הוא גם ממעט מאוד במשפטי חיווי ישירים, הבאים להביע רעיון או לתאר דבר במישרין. אופייני למשפט האלתרמני בספרו הראשון שכל מילה בו תעמיד יחסים פיגורטיביים חדשים ליחידה התחבירית הנבנית" (עמ' 216). אכן, לקשיים בפירוש השירים אחראית במידה רבה גם הלשון הפיגורטיבית העשירה והמורכבת. פירושה של לשון זו בעייתי במיוחד בשל העובדה שברוב השירים לא נמצא, כאמור, מסגרת התייחסות ברורה, חד משמעית. על הבעיות שמעוררת הלשון הפיגורטיבית בשירי 'כוכבים בחוץ' עמדו רוב מבקריו הראשונים של אלתרמן³.

מעבר לקושי שהבנת השירים ניצבה לפני המבקרים קושיה סבוכה לא פחות: מה משותף לכל שירי 'כוכבים בחוץ'? מהו, למשל, מקומם של שירי-ההלל לעיר בקובץ שירים זה? איך מתיישבת דמותו של ההלך, הנמשך אל הדרכים כבחבל ('מזכרת לדרכים') עם שירי הלל אלה? אכן, הקושי באפיון עולמם הרוחני של השירים היה שריר וקיים אפילו היו השירים עצמם קלים לפירוש. אם ניתן לתאר כמה מן השירים, מצד נושאם, כשירים ניאו-רומנטיים, הרי מכמה בחינות מרכזיות הם מייצגים מגמות אנטי רומנטיות. האופי האימפרסונאלי של השירים עומד בסתירה למגמות רומנטיות אופייניות, וכמוהו הבלטת ה"מלאכה" הכרוכה בכתיבה:

רק מלים נכריות את קוראה כאגרת.

³ טענותיהם העיקריות בסוגיה זו מסוכמות על ידי אורה באומגרן [12] עמ' 10-11.

לו סלחי לי על קר החרוז הצלול.
על עלבון אהבה כה פשוטה ואכזרת
שהלבשתי לה כתנת משחק וצלצול.

(השיר הזר)⁴

יתר על כן, המוטיבים הניאו-רומנטיים באים בשירי הקובץ בצד סימני היכר פוטוריסטיים. שילוב זה גרם לכך שבביקורת 'כוכבים בחוץ' נמצא דברי שבח על המודרניות של השירים ולמולם - דברי ביקורת על שמרנותם. הניסיונות לפרש את השירים, כמו גם הניסיונות לאפיין את התמאטיקה של הקובץ כולו, התעלמו ממבנהו של הקובץ, והחמיצו בכך מפתח חשוב ביותר להבנתו. המבקרים לא הבחינו בקשרים הסמויים שבים השירים ובהדהודים התמטיים שבין חטיבותיו. מאמר חלוצי בתחום זה הוא מאמרו של דן מירון 'מבנה ובינה בקבצי השירים של נתן אלתרמן' [20]. מירון אינו מתייחס במאמר זה אל אחדותו של הקובץ כל עובדה מובנת מאליה, אלא מצביע על הבעיות שמעלה מבנהו של הספר, ומציע בסיס פואטי ליישובן. לדעתו, "פרסום ספר שירים נראה לאלתרמן, תמיד, גם בשעה שעסק בכינוס אותו חלק ביצירתו הקרוי "פרסונאלי", אקט ציבורי וחברתי מן המדרגה הראשונה. משום כך התייחס לכל ספר מספריו, כאל תעודה החייבת לעמוד במבחן אובייקטיבי לא רק על פי רמתה האסתטית, אלא גם - בעצם, בעיקר - על פי מידת השלמות של השירות השירי-אינטלקטואלי שהיא מציעה לציבור" (עמ' 306). שלמות זו תובעת שכל קובץ יכלול לא רק כמה עשרות שירים העומדים בפני עצמם: "בשלותם [של השירים] לכינוס מותנה במהות ובמידת השלמות והעקיבות של היחסים המתקמים ביניהם והמצרפים אותם לחטיבות הנסדרות זו אצל זו, או זו לעומת זו, במערך רווי משמעות". טענה זו מבסס הכותב תחילה על הספר 'עיר היונה', ובהמשך - על 'כוכבים בחוץ'. לגבי ספר זה הוא שב ומדגיש: "אלתרמן ביקש להופיע הופעה מקובצת ראשונה לא כיוצרם של שירים בודדים, טובים יותר או פחות, אלא כיוצרו של עולם שירי שלם, המבוסס על התאמות וניגודים, על הקבלות ועל עימותים, על מוטיבים ועל דמויות, שהיחסים ביניהם חשובים היו לו לא פחות מהם עצמם. הוא רצה שכל אחד מן השירים שבספר ייקרא לא רק על פי מה שהוא, אלא גם על פי מקומו בין שירים אחרים ומתוך השוואה אליהם" (עמ' 313). מאליה עולה השאלה מהן "המערכות הסטרוקטוראליות השונות, המצטרפות בספר למבנה אחד ושלים". עקרון מבני אחד נקבע על ידי חלוקת השירים לארבע חטיבות, אך

⁴ כל הציטוטים משירי 'כוכבים בחוץ' הם על פי 'שירים שמכבר' (11).

הניסיון למצוא את העיקרון שעל פיו נקבעו החטיבות מעורר קשיים רבים, שכן הן אינן מוסרות רצף כרונולוגי-ביוגרפי, ולדעת מירון "קשה גם להשתית את החלוקה בכללותה על עיקרון תמאטי". בצד החלוקה לחטיבות מצביע, אם כן, מירון על רובד סטרוקטוראלי שני: "המדובר הוא לא בקבוצות גדולות, שניתן לרכזן סביב המוטיבים הראשיים שבספר, אלא בצמדי או במשולשי שירים, שכל אחד ממרכיביהם קשור במשנהו לא רק על פי דמיון תמאטי, אלא בעיקר על פי התייחסות סטרוקטוראלית מרומזת, אך ללא ספק מכוונת". במסגרת מאמרו הקצר מדגים מירון דברים אלה באמצעות השוואת שיר הפתיחה של 'כוכבים בחוץ' לשיר הסיום של הקובץ, ורומז לכמה צמדי שירים נוספים. אציין, כי למרות שמירון אינו מוצא, לדבריו, עיקרון תמאטי בחלוקת הקובץ לחטיבות, הרי בסוף מאמרו הוא מרמז, למעשה, לעקרון כזה: "אפילו על פי רמזים מעטים אלה עשוי להתמחש במידת מה הריתמוס הכללי של 'כוכבים בחוץ': מהלך ראשון - יציאה סוערת ודרמטית של המשוררת בשליחות הניגון: [...] מהלך שני - חיוורון, אפלולית, מתיחות כבושה; [...] מהלך שלישי - [...] היום הגדול של הנוף הלוחט. מהלך רביעי - שיבה מפויסת ושקטה יחסית של המשורר ההלך מן העולם [...] והבאת השליחות של הניגון אל קיצה" (עמ' 318).

חלקה הראשון של עבודה זו מהווה, במידה רבה, פיתוח ויישום של העקרונות שעליהם הצביע מירון. יידונו בו שלוש מערכות ארגון המצרפות את שירי 'כוכבים בחוץ' למקשה אחת:

א. ארגון חטיבתי. אנסה להוכיח כי לכל אחת מחטיבות הספר תמה משלה. תמה זו אינה נבדלת לגמרי מן התמות של החטיבות האחרות, אלא מהווה פן אחד של העולם הבדיוני המעוצב בקובץ, או שלב אחד ברצף החוויתי שלו. חלוקה תמטית זו דומה, במידת מה, לריתמוס הכללי של הספר, כפי שתארו מירון⁵.

ב. ארגון פנים חטיבתי. נראה להלן, כי מיקומם של השירים השונים זה בצד זה איננו מקרי. סדר זה, הבולט בשירי החטיבה השנייה והשלישית, הוא רב משמעות אף בחטיבות האחרות. הדבר נכון לא רק לגבי סמיכותם של שירים כ'חיוך ראשון' ו'עוד אבוא אל סיפך', אלא גם לגבי סמיכותם של שירים

⁵ אחרי סיום מחקר נפלה בידי הזכות לעיין ברשימות-סטודנט שנערכו בסמינריון על שירת אלתרמן שהעביר ד"ר יוסף האפרתי במסגרת החוג לתורת הספרות הכללית, תשל"ב. במהלך סמינריון זה עמד ד"ר האפרתי על המבנה התמטי של 'כוכבים בחוץ'. קיים שוני מהותי בין הדרך שבה אפיין ד"ר האפרתי את שירי החטיבה הראשונה, החשובה בחטיבות הספר, לבין האפיון המוצע על ידי. שוני זה משפיע גם על פירושו של שלוש החטיבות האחרות. עם זאת, בפירושו של חטיבות ג-ד קיים דמיון בין התפישה שהוצעה על ידו לבין התפישה המועלית בספר זה. דבריו של הפרתי שיובאו להלן מצוטטים על פי הרשימות הנזכרות.

כ'הדלקה' ו'הנאום' (חטיבה ראשונה), למשל, או 'עץ הזית' ו'מערומי האש' (חטיבה שלישית), או 'קרקסי' ו'בוקר בהיר' (חטיבה רביעית).

ג. ארגון בין-חטיבתי. קיימים, כפי שמראה מירון, יחסים סטרוקטוראליים בין שירים הכלולים בחטיבות השונות. הדבר נכון בעיקר לגבי שירי החטיבה הראשונה והאחרונה.

חלקו הראשון של ספר זה יוקדש בעיקרו לבחינת ארגונו החטיבתי של 'כוכבים בחוץ'. חשיפת עקרונותיו של ארגון זה מהווה, ללא ספק, בסיס חשוב להבנת מבנה הספר ומכלול נושאו. יתירה מזאת, שני עקרונות הארגון האחרים הם, למעשה, פועל יוצא של עיקרון ארגון זה. בארבעת פרקיו הראשונים של הספר אצביע על המשותף לכל אחת מארבע חטיבות 'כוכבים בחוץ', ואציע בקצרה פירושים לשיריהן המרכזיים⁶. בפרקים אלה יידון גם הארגון הפנים-חטיבתי. הארגון הבין-חטיבתי יתואר בקצרה בהמשך בפרק נפרד.

⁶ במסגרת חיבור זה, המבקש להקיף כל שירי 'כוכבים בחוץ', הן מצד נושאייהם והן מצד דרכי עיצובם, לא ניתן להביא אינטרפרטציות שלמות, מפורטות. ניסיתי להבהיר במידת האפשר את נושאייהם המרכזיים של השירים ואת דרך השתלבותם בספר.